

Галина ШУБАК,

*старший викладач кафедри педагогіки та методики початкової освіти
Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка
(Україна, Дрогобич) shubak.galina@ukr.net*

ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЙНИХ ФОРМ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ УЧНІВ У МАЛОКОМПЛЕКТНІЙ ПОЧАТКОВІЙ ШКОЛІ

У статті розглядаються підходи щодо особливостей організаційних форм навчальної діяльності учнів у малокомплектній початковій школі та вказуються шляхи їх впровадження. Визначено класифікацію форм навчання на підставі відмінних критеріїв, проаналізовано її характерні особливості. Підкреслено, що докладнішого вивчення потребують способи поєднання організаційних форм навчальної діяльності учнів на уроках в малокомплектній початковій школі.

Ключові слова: процес навчання, форми навчання, організаційні форми навчальної діяльності учнів, малокомплектна школа.

Літ. 15.

Halyna SHUBAK,

*Senior Lecturer of Pedagogic and Methods of Primary Education Department
Drohobych State Pedagogical University by Ivan Franko
(Ukraine, Drohobych) shubak.galina@ukr.net*

THE PECULIARITIES OF ORGANIZATIONAL FORMS OF EDUCATIONAL ACTIVITY FOR PUPILS IN UNGRADED PRIMARY SCHOOL

The article deals with the approaches to the peculiarities of the organizational forms of educational activity for pupils in ungraded primary school and the ways of their introduction. The classification of educational forms in accordance with different criteria and its characteristic peculiarities are analyzed. It is underlined that the methods of combination of the organizational forms of educational activity for pupils at lessons in ungraded primary school need detailed research.

Key words: educational process, educational forms, forms of educational activity for pupils, ungraded school.

Ref. 15.

Галина ШУБАК,

старший преподаватель кафедры педагогики и методики начального образования Дрогобычского государственного педагогического университета имени Ивана Франко (Украина, Дрогобыч) shubak.galina@ukr.net

ОСОБЕННОСТИ ОРГАНИЗАЦИОННЫХ ФОРМ УЧЕБНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ УЧЕНИКОВ МАЛОКОМПЛЕКТНОЙ НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЫ

В статье рассматриваются подходы относительно организационных форм учебной деятельности учеников в малокомплектной начальной школе и указываются пути их усовершенствования. Определяется классификация форм, анализируются их особенности. Подчеркнуто,

что детального изучения требуют способы объединения организационных форм учебной деятельности учеников в малокомплектной начальной школе.

Ключевые слова: процесс обучения, формы обучения, организационные формы учебной деятельности учащихся, малокомплектная школа.

Лит. 15.

Постановка проблеми. Навчання учнів у малокомплектній початковій школі вимагає змін у методичних підходах щодо побудови процесу навчання, до вибору організаційних форм навчальної діяльності учнів. Навчання як процес цілеспрямованої взаємодії педагога та учнів, спрямований на володіння системою знань з основ наук, умінь і навичок їх практичного застосування, на розвиток творчих здібностей учнів, необхідно певним чином організовувати. Отож важливою рисою процесу навчання є відповідна форма його організації.

Аналіз досліджень. Проблеми, пов'язані з формами навчання в школі, залишаються актуальними в педагогічній теорії і практиці. Їх досліджували, обґрунтовуючи сутність та вказуючи на провідні ознаки, такі вчені, як: І. Ф. Харламов, М. М. Скаткін, І. М. Чередов, А. М. Алексюк, В. К. Дьяченко, Б. П. Єсіпов, Н. Т. Огородников, Т. М. Ніколаєва, І. С. Якиманська, В. Монахов, Ю. І. Мальований, Я. І. Бурлака, В. О. Вихрущ, Б. Г. Ананьєв, Д. М. Богоявленський, Г. С. Костюк, С. Л. Рубінштейн, П. І. Сікорський, В. І. Бондар.

Мета статті полягає у розкритті особливостей організаційних форм навчальної діяльності учнів в малокомплектній початковій школі.

Виклад основного матеріалу. У дидактичній літературі не має єдиного позначення обстежуваного поняття [15, 570]. Учені номінують його по-різному: «форма навчання», «організаційна форма навчання», «форма організації навчання», «форма організації навчальної діяльності», то вкладаючи у ці терміни нетотожний зміст, то вживаючи як синоніми [2, 121].

Класифікацію форм навчання здійснюють на підставі відмінних критеріїв: за кількістю учнів, охоплених певним видом навчальної діяльності (індивідуальна, групова, фронтальна), місцем навчання (шкільні, позашкільні), за тривалістю навчання.

Поняття «форма» застосовується щодо навчання у кількох значеннях. На думку А. В. Лопухівської, у двох – як форма навчання і як форма організації навчальної діяльності [6, 13–16], на думку В. І. Бондара, у трьох – форма навчання, форма організації навчання і форма організації навчальної діяльності учнів. Аналіз розбіжностей у тлумаченні цих термінів провів В. І. Бондар [2, 121–123]. У визначенні поняття «форма навчання» науковець вирізняє такі його ознаки, як ступінь самостійності суб'єктів навчання під час виконання ними навчального плану, засвоєння змісту програм навчальних предметів, проведення контролю результатів. Ці ознаки по-різному виявляють себе у таких формах навчання, як: стаціонарна (денна), вечірня, заочна, очно-заочна, екстернатна, дистанційна (за допомогою листування, комп'ютерних мереж, кабельного та супутникового телебачення), домашня освіта з обов'язковою державною атестацією (для інвалідів) [2, 123].

Дослідники О. Я. Савченко [8, 229], О. І. Вишневський, О. М. Кобрій, М. М. Чепіль [4, 61] виділяють, крім того, організаційні форми навчання. Це певний тип взаємодії вчителя та учнів, який регулюється визначеним режимом та умовами роботи. Організаційні форми навчання розкривають зовнішній бік організації навчальної діяльності, означають відмінну організацію навчальних занять (урок, екскурсія, семінар, дослідні роботи, консультації, домашні завдання, гурткові заняття тощо).

Шувак Г. Особливості організаційних форм навчальної діяльності...

І. М. Чередов [13, 14] – загальними формами навчальної роботи, М. М. Скаткін [10, 38] – конкретними, або частковими, формами навчальної роботи, А. М. Алексюк [1, 172] – спеціальними формами. Відповідно до характеру діяльності учнів на уроці вони поділяють організаційні форми навчання на індивідуальні, парні, групові, фронтальні [4, 61]. За М. М. Скаткіним [10, 38–39] і А. М. Алексюком [1, 172] – загальні форми навчання.

У сучасній дидактиці, залежно від особливостей педагогічного процесу і кількості учнів, залучених до роботи, виділяють фронтальні, групові та індивідуальні форми навчальної діяльності учнів.

Кожна з організаційних форм навчальної діяльності учнів має свої особливості, без урахування яких неможлива оптимізація процесу навчання в малокомплектній початковій школі.

На означення поняття «фронтальна робота» у педагогічній літературі вживається кілька термінів: «фронтальна», «загальнокласна», «колективна» форми навчальної діяльності учнів. Аналіз досліджень з цієї проблеми показує, що серед науковців і практиків немає єдиної думки щодо їх тлумачення. Б. П. Єсіпов, Н. Т. Огородников та ін. вважають їх тотожними. В. К. Дьяченко [5, 35–36] та А. М. Алексюк загальнокласну (або фронтальну) форму організації навчальної діяльності розглядають як різновид групової форми організації навчальних занять [1, 170]. Їй вони приписують такі ознаки: наявність спільної мети і об'єднання зусиль усього колективу навколо неї; розподіл праці і обов'язків; співробітництво і товариська взаємодопомога; залучення всіх учасників спільної праці до контролю, обліку і керування; турбота усіх про знання кожного і кожного – про успіхи всіх; взаємонавчання; збіг колективних і особистих інтересів; робота в динамічних парах (в парах змінного складу); виклад певного питання не одному слухачеві, а почергово. У результаті робота кожного учня перетворюється із пасивної в активну, суспільно корисну, іде неформальне заучування матеріалу, а живий монолог і діалог з товаришами, які слухають і водночас перевіряють колегу [1, 171].

Т. М. Ніколаєва послуговується терміном «загальнокласна робота», розуміючи під ним одночасне виконання спільного завдання всіма учнями класу, і виділяє два її види: сукупну (учні під керівництвом учителя працюють самостійно, не спілкуючись один з одним) і колективну (учні в процесі виконання завдань взаємодіють між собою, наявна спільна мета і розподіл праці для досягнення найповнішого результату) [7, 348].

Ю. І. Мальований виділяє дві форми навчальної діяльності учнів: колективну та індивідуальну. Колективна форма діяльності реалізується в умовах фронтальної (загальнокласної) роботи, групової та під час роботи в парах [12, 8].

П. І. Сікорський поділяє загальні форми навчання (за термінологією нашого дослідження, форми організації навчальної діяльності учнів) на групові та індивідуальні. Фронтальність, на його думку, може бути характеристикою і ознакою як групових, так і індивідуальних форм навчання. Серед групових форм слід, на його думку, розрізняти фронтальні, фронтально-колективні та колективні, а серед індивідуальних – індивідуально-групові та індивідуально-диференційовано-групові [9, 108–113].

Є. С. Рабунський у поняття індивідуальної діяльності включає: 1) діяльність окремого учня; 2) виконання роботи учнем одночасно з іншими учнями класу, групи; 3) різне за часом виконання навчальної роботи; 4) діяльність з виконання загальнокласної (групової) роботи або діяльність з виконання окремого завдання [11, 132].

Я. І. Бурлака і В. О. Вихрущ запропонували власну класифікацію форм організації навчальної діяльності, в основу якої поклали варіанти поєднання колективної та індивідуальної форм, – індивідуальні, індивідуально-групові, індивідуально-фронтальні, колективно-групові, колективно-фронтальні [3, 42–43].

І. М. Чередов під індивідуальною формою навчальної роботи розуміє безконтактну діяльність учнів над виконанням спільних для всього класу завдань у єдиному для всіх темпі [14, 70].

В. К. Дьяченко, проаналізувавши форми міжлюдського спілкування, визначає індивідуальну форму організації навчальної діяльності учнів як таку, за якої навчання здійснюється опосередковано, через писемну мову, і при цьому учень безпосередньо ні з ким не спілкується [7, 34].

В. І. Бондар зазначає, що форма індивідуального навчання передбачає відособлену навчальну діяльність учня як найвищий рівень готовності до самостійного оволодіння основами наук. В умовах індивідуальної форми організації навчальної діяльності учень виконує завдання самостійно на уроці чи вдома без взаємодії з іншими дітьми: працює з книгою за завданням учителя, пише твір, навчається за комп'ютерною програмою, виконує домашні завдання тощо. При цьому може отримувати безпосередню чи опосередковану допомогу вчителя [2, 128–129].

Г. К. Селевко під індивідуальним навчанням розуміє таку форму (модель) організації навчального процесу, за якої: 1) учитель взаємодіє лише з одним учнем; 2) один учень взаємодіє лише із засобами навчання (книжки, комп'ютер тощо); 3) двоє учнів взаємодіють між собою (взаємонавчання) без безпосередньої участі вчителя [9, 348].

Отже, індивідуальну форму навчання можна визначити як таку навчальну діяльність учня, коли він самостійно працює над однаковими або різними за змістом чи складністю завданнями (відповідно до своїх навчальних можливостей) під безпосереднім або опосередкованим керівництвом учителя, без безпосередньої взаємодії з іншими учнями.

Про переваги індивідуального навчання пише також академік О. Я. Савченко: «Воно більш цілеспрямоване, бо дає змогу привести зміст і темп діяльності у відповідність до можливостей дітей, що стимулює їхній розвиток, допомагає заощаджувати час, швидко контролювати результати» [8, 229].

Поряд з цим дослідники відзначають, що індивідуальна форма навчальної роботи, сприяючи вихованню самостійності учнів, має і суттєві недоліки: вона роз'єднує учнів, створює умови для розвитку егоїзму, егоцентризму [14, 72]; несе в собі «дух індивідуалізму» [4, 68]; не дає можливості дітям співпрацювати, взаємодіяти в умовах змагальності, не сприяє соціалізації особистості [8, 229], але ж людина – істота соціальна, яка успішно формується лише у взаємодії з довкіллям [9, 348]. За такої форми діяльності слабкі учні досягають мінімальних результатів, від цього – суттєві прогалини в знаннях, недостатня сформованість умінь і навичок самостійної навчальної роботи.

Специфіка фронтальної форми навчальної діяльності учнів полягає у виконанні всіма учнями класу під безпосереднім керівництвом учителя спільних завдань за єдиними стандартними вимогами навчальних програм та підручників і в єдиному темпі. Вона розрахована на учнів, які мають однаковий рівень підготовки. Засвоєння матеріалу кожним учнем проходить індивідуально, однак обсяг інформації, завдання і темп роботи єдині для всіх. Фронтальна форма навчання дає можливість залучити більшість класу до активної навчальної діяльності [13, 12].

Диференційований підхід набуває розвитку й у сучасній педагогічній практиці. Як особливо актуальна проблема індивідуалізації та диференціації навчання постає перед сучасною сільською малокомплектною школою. В умовах малокомплектної школи принцип диференційованого та індивідуального підходу до навчання має стати домінуючим. З двох можливих форм диференціації навчально-виховного процесу – профільної та рівневої – перевагу варто надавати рівневій (внутрішній) диференціації: учні, навчаючись за однаковими програмами і підручниками, одержують різний рівень знань. Можна запроваджувати і поділ на групи, але склад кожної з них має бути динамічний, з можливим переходом з однієї групи в іншу. Диференціація у такому разі передбачає, що на певних етапах уроку кожна з груп працює почергово самостійно, таким чином зменшується психологічний тиск учителя на учнів. Низька наповнюваність класів допомагає, крім того, індивідуалізувати процес навчання.

У завданнях нашого дослідження входить вивчення форм навчальної діяльності учнів малокомплектних початкових шкіл. Тому охарактеризуємо кожну з них як дидактичну категорію. Це передбачає розгляд кожної з них під оглядом специфіки застосування в умовах малокомплектної школи.

Фронтальна форма пізнавальної діяльності в умовах малокомплектної школи характеризується такими особливостями:

1. Під час фронтальної форми роботи, учитель безпосередньо спілкується з усіма учнями класу – пояснює, показує, залучає до обговорення проблеми. В умовах класу-комплекту такий вид роботи можливо використовувати як один з етапів уроку, а не як тип уроку (урок-семінар, урок-дискусія чи підсумковий урок узагальнення знань), адже у такому разі вчителю довелося б зосереджувати свою увагу на роботі лише з одним класом.

2. У ході здійснення цієї форми роботи відбувається прямий, безпосередній ідейно-емоційний вплив учителя на колектив учнів, а робота в класі-комплекті вимагає уваги учителя до учнів іншого класу, тому такий контакт стає розсіяним і не дає бажаних результатів.

3. Педагогічна ефективність фронтальної форми пізнавальної діяльності багато в чому залежить від умінь вчителя тримати у полі зору всіх учнів класу, забезпечувати активну роботу кожного з них, підтримувати увагу і робочу дисципліну. В умовах класу-комплекту така форма роботи вимагає надзвичайних зусиль з боку учителя та учнів, а в умовах малокомплектного класу значно збільшує психологічне навантаження на учнів.

4. Ця форма роботи повинна здійснюватися лише на основі активної взаємодії вчителя та учнів, а поширений у сучасному використанні метод сухої передачі навчальної інформації не сприяє прояву взаємодопомоги і взаємодії учнів, що негативно позначається на розвитку їх соціальної активності.

Отже, фронтальна форма пізнавальної діяльності в умовах малокомплектної школи може використовуватись як один з елементів уроку, який відповідає накресленим учителем аспектам його триєдиної мети. На початку уроку така форма роботи допоможе забезпечити контакт з класом, привернути увагу учнів і їх інтерес до майбутнього сприйняття знань. Ефективне поєднання цієї форми роботи з груповою формою організації пізнавальної діяльності та диференційованим підходом до навчального процесу допоможе досягти бажаних наслідків.

В умовах малокомплектної школи групова форма організації пізнавальної діяльності є найбільш ефективною, суттєвим її недоліком є те, що значно зростає роль са-

мостійної роботи учнів, що в умовах початкової школи це не завжди є доцільним. До позитивних аспектів групової форми роботи варто віднести її виховний аспект, адже саме під час такого виду діяльності діти вчаться спілкуватися один з одним, допомагати слабшим, окремі учні можуть спробувати себе в ролі вчителя, з'являється можливість надання реальної допомоги одне одному; ця форма роботи породжує взаємну відповідальність, уважність, формує інтерес до роботи товариша. Результативність, успіх здійснення цієї форми пізнавальної діяльності залежить передусім від роботи вчителя, його рівня підготовки і старанності, вміння приділити увагу кожній групі, адже в умовах малокомплектної школи такі групи учнів будуть значно меншими (2–3 учні супроти з 4–6 звичайної школи), а тому потребуватимуть більшої уваги з боку педагога.

Робота в динамічних парах є досить ефективною за організації пізнавальної діяльності учнів у малокомплектній школі. Вона демократична за своєю суттю. Кожен учасник навчального процесу опиняється в рівних умовах. Кожен виявляється досить компетентним у своїй частині завдання, може успішно навчати інших, контролювати їх незалежно від рівня загальної підготовки і є неодмінно то учнем, то вчителем. Найближча мета кожного учасника занять: навчати інших всьому тому, що знаєш або вивчаєш сам. Таким чином діяльність кожного учня стає суспільно корисною, адже він відповідає не тільки за свої знання, але й за знання своїх товаришів до навчальної роботи.

Досвід роботи у малокомплектних сільських школах свідчить, що найбільш використовуваною, поряд з груповими та колективними формами пізнавальної діяльності учнів, є індивідуальна форма роботи. Вона доцільна, коли зміст навчального матеріалу повною мірою доступна для самостійного вивчення школярів. Пізнавальне завдання у цьому випадку вирішується індивідуальними зусиллями кожного учня самостійно, поза безпосереднім його спілкуванням з іншими учнями. У початковій школі така форма часто використовується під час самостійного виконання письмових вправ з рідної мови, іноземної мови та розв'язання завдань з математики.

Педагогічна цінність цієї форми організації пізнавальної діяльності полягає в тому, що вона може враховувати особливості кожного учня згідно з його підготовкою і можливостями. Успіх її визначається правильним підбором диференційованих завдань і систематичним контролем учителя за їх виконанням. Крім того диференціація виражається й у ступені наданої допомоги учневі. Ця форма важлива тим, що вона вчить індивідуальної праці і надає більші можливості для самостійної роботи, сприяє вихованню самостійності учнів і служить підготовкою для занять самоосвітою. Вона сприяє не тільки більш свідомому й міцному засвоєнню знань, умінь і навичок, але й формуванню таких цінних якостей особистості, як самостійність, організованість, наполегливість у досягненні мети, завзятість, відповідальність за виконання дорученої справи тощо.

Разом з тим можливість застосування індивідуальної форми пізнавальної діяльності має й свої обмеження. Її організація вимагає більших витрат часу й зусиль вчителя. Актуальною для малокомплектної сільської школи є і проблема забезпечення навчальними посібниками різних видавництв, та додатковою літературою. Така форма роботи не сприяє розвитку колективізму у навчанні, а навпаки створює умови для формування егоїстичних рис характеру учнів. Якщо таку роботу застосовувати упродовж всього періоду навчання у початковій та середній школі, то вона, звичайно, стане причиною виникнення яскраво вираженого індивідуалізму в поведінці школяра.

Шувак Г. Особливості організаційних форм навчальної діяльності...

Висновки. Отже, необхідно зазначити, що формам організації пізнавальної діяльності належить особливе місце не лише в реалізації навчальних завдань, а й реалізації виховної функції уроку. Головне джерело їхньої виховної ролі полягає в характері самопрояву особистості у тій чи іншій формі. Лідерство або співучасть у роботі колективу, змагання в темпах виконання роботи, почуття відповідальності за якість своєї праці, захопленість самостійним виконанням навчальної роботи, гаряча зацікавленість і багато іншого – все це лише окремі приклади морального, естетичного, у цілому соціального виховання, обумовленого розумним сполученням форм організації пізнавальної діяльності учнів. Адже, лише правильне поєднання різних форм організації пізнавальної діяльності учнів, особливо у сільських малокомплектних школах допоможе учителям досягти необхідного рівня навченості та вихованості учнів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Алексюк А. М. Педагогіка: навч. пос. [для студ. універ.] / А. М. Алексюк. – К. : Вища школа, 1985. – 296 с.
2. Бондар В. І. Дидактика / В. І. Бондар. – К. : Либідь, 2005. – 264 с.
3. Бурлака Я. І. Про форми організації навчальної діяльності школярів / Я. І. Бурлака, В. О. Вихрущ // Радянська школа. – 1984. – № 5. – С. 39–44.
4. Вишневський О. І. Теоретичні основи педагогіки / О. І. Вишневський, О. М. Кобрій, М. М. Чепіль. – Дрогобич : Коло, 2003. – 528 с.
5. Дьяченко В. К. Новая дидактика / В. К. Дьяченко. – М. : Народное образование, 2001. – 496 с.
6. Лопухівська А. В. Теоретичні основи організаційних форм навчальної діяльності учнів у сільських загальноосвітніх навчальних закладах / А. В. Лопухівська // Нива знань. – 2003. – № 2 – С. 13–16.
7. Организация работы методических объединений по подготовке учителей начальных классов к дифференцированному обучению школьников : метод. рекоменд. / М-во Освіти України. – К., 1992. – 64 с.
8. Савченко О. Я. Дидактика початкової школи: підручник [для студ. пед. фак. / О. Я. Савченко. – К. : Генеза, 1999. – 368 с.
9. Селевко Г. К. Энциклопедия образовательных технологий : В 2 т. Т. 1 / Г. К. Селевко. – М. : НИИ школьных технологий, 2006. – 816 с.
10. Скаткін М. М. До питання про форми організації навчання / М. М. Скаткін // Радянська школа. – 1984. – № 5. – С. 38–39.
11. Рабунский Е. С. Индивидуальный подход к школьникам в процессе обучения. (На основе анализа их самостоятельной учебной деятельности) / Е. С. Рабунский. – М. : Педагогика, 1975. – 184 с.
12. Форми навчання в школі : Кн. для вчителя / [Ю. І. Мальований, В. С. Римаренко, Л. П. Вороніна та ін. ; за ред. Ю. І. Мальованого]. – К. : Освіта, 1992. – 160 с.
13. Чередов И. М. Система форм организации обучения в советской общеобразовательной школе / И. М. Чередов. – М. : Педагогика, 1987. – 152 с.
14. Чередов И. М. Формы учебной работы в средней школе : Кн. для учителя / И. М. Чередов. – М. : Просвещение, 1988. – 160 с.
15. Харламов И. Ф. Педагогика : учеб. пособ. / И. Ф. Харламов. – М. : Высш. шк., 1990. – 576 с.

REFERENCES

1. Aleksyuk A. M. Pedagogika: navch. posib. [dlya stud. univer.] / A. M. Aleksyuk. – K. : Vyshcha shkola, 1985. – 296 s.
2. Bondar V. I. Dydaktyka / V. I. Bondar. – K. : Lybid', 2005. – 264 s.
3. Burlaka Ya. I. Pro formy orhanizatsiyi navchal'noyi diyal'nosti shkolyariv / Ya. I. Burlaka, V. O. Vykhruhshch // Radyans'ka shkola. – 1984. – № 5. – S. 39–44.

4. Vyshnevs'kyi O. I. Teoretychni osnovy pedahohiky / O. I. Vyshnevs'kyi, O. M. Kobriy, M. M. Chepil'. – Drohobych : Kolo, 2003. – 528 s.
5. D'yachenko V. K. Novaya dydaktyka / V. K. D'yachenko. – M. : Narodnoe obrazovanye, 2001. – 496 s.
6. Lopukhivs'ka A. V. Teoretychni osnovy orhanizatsiynykh form navchal'noyi diyal'nosti uchniv u sil's'kykh zahal'noosvitnikh navchal'nykh zakladakh / A. V. Lopukhivs'ka // Nyva znan'. – 2003. – №2 – S. 13–16.
7. Orhanyzatsyya raboty metodycheskykh objedyneny po podhotovke uchytel'nykh klassov k dyfferentsyrovannomu obuchenyyu shkol'nykov : Metod. Rekomendatsyy / M-vo Osvity Ukrainy. – K., 1992. – 64 s.
8. Savchenko O. Ya. Dydaktyka pochatkovoyi shkoly : pidruchnyk [dlya stud. ped. fak.] / O. Ya. Savchenko. – K. : Heneza, 1999. – 368 s.
9. Selevko H. K. Entsyklopedyya obrazovatel'nykh tekhnolohyy : V 2 t. T. 1. / H. K. Selevko. – M. : NYY shkol'nykh tekhnolohyy, 2006. – 816 s.
10. Skatkin M. M. Do pytannya pro formy orhanizatsiyi navchannya / M. M. Skatkin // Radyans'ka shkola. – 1984. – № 5. – С. 38–39.
11. Rabunskyi E. S. Yndyvydual'nyy podkhod k shkol'nykam v protsesse obuchenyya. (Na osnovе analyza ykh samostoyatel'noy uchebnoy deyatel'nosti) / E. S. Rabunskyi. – M. : Pedahohyka, 1975. – 184 s.
12. Formy navchannya v shkoli : Kn. dlya vchytelya / [Yu. I. Mal'ovanyy, V. Ye. Rymarenko, L.P.Voronina ta in. ; za red. Yu. I. Mal'ovanoho]. – K. : Osvita, 1992. – 160 s.
13. Cheredov Y. M. Systema form orhanyzatsyy obuchenyya v sovet'skoy obshcheobrazovatel'noy shkole / Y. M. Cheredov. – M. : Pedahohyka, 1987. – 152 s.
14. Cheredov Y. M. Formy uchebnoy raboty v sredney shkole : Kn. dlya uchytelya / Y. M. Cheredov. – M. : Prosveshchentye, 1988. – 160 s.
15. Kharlamov Y. F. Pedahohyka : ucheb. posob. / Y. F. Kharlamov. – M. : Vjssh. Shk., 1990. – 576 s.

Статтю подано до редакції 13.09.2015 р.